

Оливера Павићевић
Институт за криминолошка
и социолошка истраживања
Београд

UDK: 316.624
Оригинални научни рад
Примљен: 17. 5. 2008.

НЕКИ АСПЕКТИ ПОПУЛАРИЗАЦИЈЕ НЕГАТИВНОГ ДРУШТВЕНОГ ЈУНАКА

У раду се разматрају генеза и социјално значење друштвених хероја, уз нарочиту рефлексију на таква стања у социјалном систему која омогућавају и постепују међусобно приближавање, као и симболичко и функционално смењивање дихотомних категорија: јунак и антијунак. Стање у Србији током последњих декада било је у фокусу пажње у покушају поткрепљења тезе да екстремно турбулентна дешавања унутар социјалног простора, праћена интензивном антисоцијалном делатношћу појединих, повољно позиционираних група, као и особеним процесима обраде социјалне реалности од стране неповољно позиционираних, тзв. обичних људи, чине могућим и извесним алтерацију класичних антихероја у друштвене јунаке.

Кључне речи: јунак, антијунак, криминал, криминалци, Србија.

Увод

Разноликост и комплексност варијетета у којима се појављује дихотомија јунак-антијунак веома су богате и могу се посматрати са много аспеката. Они се сусрећу у готово свим сферама људске егзистенције и њихова целовита анализа у једном чланку чини се недостижним циљем. С тога се за циљ овог рада поставља анализа негативног друштвеног јунака који настаје у процесу деградације појма друштвеног јунака, тако што статус хероја добија не упркос лошим, нехуманим и неморалним особинама, већ управо захваљујући њима. Реч је, наиме, о парадоксалној друштвеној ситуацији у којој се одређене личности – оне које би просечан члан друштвене заједнице у дотадашњем животу без икакве дилеме одбацио као неприхватљиве – услед промена у друштвеној структури почињу да перцепирају и прихватају у улози друштвених јунака.

Успон негативних друштвених јунака као социјални феномен део је општег социјалног и политичког контекста који неизоставно упућује на митске и епске корене јунаштва. Њих је могуће посматрати на основу поставки аналитичке психологије као елементе индивидуалног и колективно свесног и несвесног, али и с позиција структурализма који се бави когнитивним формама митске свести и њеном улогом у успостављају симболичке везе између "менталних слика" и друштвене структуре.

Негативни друштвени јунак се појављује као социјални феномен у Србији у двадесетим годинама прошлог века. У потпуној супротности у односу на

јунака – носиоца друштвених вредности заснованих на позитивном вредновању институција општег добра, нови јунак отвара многа питања. Претпоставља се да је овакав преокрет последица темељне друштвене кризе која се, између осталог, манифестовала и кроз несвакидашњу популарност лица из света криминала који постају јунаци тог времена. Међутим, и поред валидности те претпоставке поставља се питање зашто нови тип хероја постаје прихваћен, на којим особинама и делима се изградјује његово "јунаштво" као пожељан облик понашања и као вредност. Посебно значајан проблем везан је за питање какви су услови потребни и какви садржаји посебно погодују активирању митске свести и митских нарација. И најзад, који дискурзивни елементи успостављају "режим знања" који се ослања на митско-епско конструисање стварности. С те тачке гледишта, претпоставља се да индивидуално и колективно осећање немоћи, разочарање у постојеће норме и стрепња пред претећим повратком у „хаос“ стварају социјално-психолошки амбијент подложен хероизацији криминалца.

Премда је негативни друштвени јунак из угла функционисања друштвеног система обележен негативним моралним карактеристикама, његова позиција „изван система“ претвара га у екстраординарног појединца, чиме он према законима митско-епске логике постаје истински херој. У овом процесу посебно је значајно открити који стварни друштвени, политички интереси и идеологије посебно подстичу овај правац „преокретања“, те које конкретне друштвене, политичке и културне механизме и институције¹ покрећу и са којим циљем. Позитивно вредновање преступника не може бити само ствар покретања митских образаца, већ се они оживљавају да би удовољили одређеној сврси. Упркос чињеници да преступник директно угрожава друштво, уместо да буде осуђен и одбачен, он се позитивно вреднује у јавном мњењу и у друштвеним групама које немају криминогене склоности. Постајући симболи колективног идентитета нови друштвени јунаци постављају питање шта се променило у дефиницији колективног идентитета што је погодовало да криминогене личности или, једноставно, криминалци добију "ауру" на основу које се издвајају као посебни и као модели идентификације. Да ли је преокрет у систему вредности био толико нагао и тоталан да је могла да се изврши инверзија вредности на основу које добро постаје зло и обрнуто, или је реч о неким сложенијим друштвеним и психолошким механизмима који учествују у тој инверзији? Да ли је нови тип јунака једноставно "изронио" из тамних и скривених слојева колективне свести или је он креиран и конструисан у дискурсима национализма? Зашто би тим дискурсима погодовао јунак-криминалац, а не неки други тип јунака? Питање које се намеће и које упућује на

¹ За разлику од „старог институционализма“ који је у установе убрајао правна правила (устави и закони), кабинете, парламенте, бирократије, судове, војске, федералне и локалне самоуправе и др. ново схватање установа подразумева шире схватање које у појам установа укључује све што подстиче или ограничава људско делање, докле год није природно (Павловић и Антонић 2007: 32).

сложеност феномена о којем је реч, везано је за проблем саме „природе“ криминалца, одметника од друштва, личности изван закона која погодује претварању негативне друштвене појаве у позитиван објекат идентификације. Које друштвене снаге, политички интереси, с једне стране и дискурзивни механизми, са друге, учествују у стварању негативног друштвеног јунака као „јунака нашег доба“. Да ли је овај феномен последица политичких преокрета, транзиционе кризе или припада култури у чијем оквиру се партикуларни и пролазни историјски догађаји „прерађују“ у пољу интерференције различитих дискурса с друштвеним и политичким процесима.

Мит о јунаку и друштвена агресија

Негативна енергија једног народа има огромну рушилачку снагу. Човек није само разумно, и није несебично биће које уме само да воли, већ и агресивно, деструктивно створење које уме да убија и мучи када попусте спољашње и унутрашње кочнице. За разлику од животњског света, човек то често ради како би задовољио своје садистичке и некрофилне пориве, а не из чистог нагона за одржањем.² Агресивна енергија појединца често се злоупотребљава, и појачаваја под утицајем друштвених околности. То су, пре свега, друштвене кризе уз дуготрајно осећање немоћи и несигурности на психо-социјалном плану.

Фројд је установио да држава капитализује индивидуалну агресију и користи се њоме у сопствене сврхе, тако да се може говорити о капиталу мржње, који држава тј. власт мобилише у моменту када јој одговара деструкција. Капитал мржње се одувек провоцирао уз помоћ митских култова (култ нације, државе, хероја и сл.). Пропаганда мржње се заснива на злоупотреби митова који се плански активирају, а спонтано, до потпуне непредвидљивости, делују на социјалну заједницу.

Жарко Требјешанин³ сматра да на социолошком плану мит о непобедивом хероју учвршћује колектив и јача националну и племенску свест, а на индивидуално-психолошком плану усмерава и подржава пут индивидуације, унутрашње самосазревање и развој самосвести. Помаже појединцу да се, кроз идентификацију са неустрашивим јунаком охрабри на самоиндивидуацију која је мучна, али доводи до унутрашње слободе и самосталности. Уколико се овај процес не доврши у адекватним оквирима, већ постане сврха патолошког начина разрешавања индивидуалне или колективне тескобе, негативне последице су несагледиве.

² И сам представник песимистичке антропологије у коме се човек претпоставља као „зло“ и „опасно“ биће Карл Шмит наводи бројне представнике овог мишљења. То су Макијавели, Хобс, Босије, Фихте, Донос Кортес, Иполит Тен. Због моћних апетита и страсти које чине људску природу, право непријатељство је могуће само међу људима (Хобс). Према: Чавошки (1989):120.

³ Требјешанин (1995).

Војин Матић објашњава психички механизам који доводи до промене односа према извесној категорији супститута (он се бави случајем једног словенског хероја) приказујући га као појаву великог страха, халуцинација, узбуђења, али и вере у његову заштиту (истовремени извор опасности и заштите). Матић пише: „Адаптација на страх доводи до његовог превазилажења и ствара понос и храброст, појачава самопоштовање, открива сопствене снаге и повећава кохезивност у заједници.“⁴ Прогресивним превазилажењем страха се разједа мит, сазрева Ја у заједници и однос према Објектима. Уколико страх и надекватне реакције на њега остану дефект изазван неадекватном развојем друштва, интезивна носталгија за прошлим див-времелима увек се појављује као одговор на угроженост.⁵

Криза је често повезана с насиљем. Агресија унутар заједнице тражи жртву која ће је примити на себе. Насиље има тенденцију замене објекта, што значи да ако га првобитни предмет насиља избегне, оно се шири на друге, као зараза. Обредна жртва је у архајским друштвима регулисала насиље тако што га је из реципрочног усмеравала у једнодушно насиље. Не мање суптилни видови жртвовања појединаца или, чак целих друштвених група, остали су и у савременом добу, начин да су у једнодушној агресији колектива нађе спас од међусобног уништења. „Дуго потискивано насиље се разлива по целој заједници угрожава не само физичку сигурност него и културни поредак – окосница система слаби и разлабављује се; у почетку спора, ерозија свих вредности постаје све бржа; читавој култури прети опасност да се сруши, и пре или касније ће се и срушити, као кула од карата“.⁶

Над разрушеним друштвеним легитимитетом надвија се мит. Део митског доживљаја стварности је негативни јунак. О снази негативног јунака који једини може супроставити реалности у свој њеној суровости писао је Макијавели: ”Толико је далеко од онога како се живи до онога како би требало живети да човек који, уместо онога што чини, ради оно што би требало чинити, доживљава пре своју пропаст него успех: јер човек који хоће увек, у свима приликама да буде добар, мора да пропадне међу онима који нису добри.” И даље: “А о савјести ми не смијемо водити рачуна; јер гдје постоји, као у нама, страх од глади и тамнице, не може и не смије постојати страх од пакла. Ако размотрите начин како поступају људи, видјет ћете да су сви они који стижу до велика богатства и велике моћи дотле стигли или на пријевару или на силу... А они који или због превише глупости избегавају те начине, увек се гуше у ропству и сиромаштву; јер вјерне слуге увек су слуге, а добри људи

⁴ Матић (1972): 120.

⁵ Одговор на питање развоја културе народа Војин Матић не види у постојању мање или више обдарених народа већ он пише: “Брз развој, стагнацију или регресију, не одређују ни раса, ни богатство краја, нити његова извесна суровост или дозирана суровост, него цео комплекс спољашњих и унутрашњих фактора, у зависности од стадијума развоја исти фактори могу да утичу наједнапут повољно, а други неповољно” (Матић 1972: 172).

⁶ Жирар (1990) : 58

увјек сиромашни, и никада се не извлаче из ропства ако нису невјерни и смиони, нити из сиромаштва ако нису грабљиви и химбени.”⁷ Људи морају знати да буду или величанствено зли или савршено добри. Негативан херој – који се користи злом, успева у ономе о чему људи маштају јер се супротставља тескобној реалности не обазирјући се ни на једну друштвену норму.

Са становишта иморалистичких филозофских теорија херој (биолошки јача индивидуа) има храбрости да чини оно што други желе, али не смеју, што га чини изузетно привлачним. Негативни јунак репрезентује свет у коме влада правда моћних. То је јунак који евоцира особине трагичног јунака који изазива богове распаљујући њихов бес. „Поставши јак ја сам властити бог“⁸ Морални чин постаје леп, величанствен, владарски, узвишен не на основу сопствене етичке суштине, већ на основу њене издаје. Бреме „моралног света“ бива одбачено и „наказа добија димензије свијета и његову снагу“.⁹ Криминалац–јунак је снага, а себичност одређује његове природне границе. Његова кривица даје му слободу, што је она већа и потпунија то је и слобода већа. Социјална изопштеност и одрицање од света награђено је осећањем исправности у кршењу правила и норми. Уместо спасења слобода. Такав херој мрака постаје „горда песма“ способна да уздигне пале и понизне. Што су злочини нечаснији толико је већа њихова вредност на скали ренегата. Крађа, просјачење, издаја, злоупотреба поверења чине радње иницијације за прелазак у поземни свет. Свет затвора и робијаша, без самилости и опроштаја, свет лопова, подлаца, издајица и убица постаје свет „дубоке лепоте“ за одбачене. Њихова сопствена беда постаје беда целог човечанства, а конверзија у аморално постаје извор снаге за супротстављање и борбу са њом. „А, моја, нисконост била је мој очај. А очај сама снага – и у исто време твар која ће га докинути.“¹⁰

О насиљу као средству друштвеног „прочишћавања“ говорили су многи филозофи, често имајући за узор друштвене догађаје попут револуција, преврата и терора. Сартр је тврдио да „кроз незадрживо насиље...човек себе поново ствара“, да је лудачки бес оно кроз „шта презрени на свету“ могу постати људи.¹¹ Он чак иде дотле да каже: „Убити једног Европљанина значи једним ударцем постићи два циља...остају један мртав човек и један слободан човек“.¹² Проналажење субјекта побуне и промене у „бескласним доколи-

⁷ Макијавели, *Владацац*, цитати наведени према: Чавошки (1989): 45.

⁸ О таквом јунаку пише Žane (1969): 18.

⁹ Žane (1969): 179

¹⁰ Исто, 179.

¹¹ Арент (2002): 21.

¹² Арентова подвлачи разлику између Марксовог сугерисања масовне производње свети кроз револуцију и Сартровог освешчења кроз индивидуални чин насиља, Арент (2002): 113.

чарима“ у „лумпенпролетеријату“ или „ганкстерима који народу треба да осветле пут, Хана Арент је оштро критиковала. Она не признаје насиљу било какав квалитет и прави појмовну дистинкцију између насиља и моћи, сматрајући да насиље расте када се моћ смањује. Сорел, Фанон, Сартр давали су насиљу легитимитет у рушењу хипокризије, давали су му углед у чијој основи је био недостатак угледа и легитимитета саме државе.

Губитак угледа јавног насиља *a priori* овенчава славом приватну побуну која му оспорава монопол.¹³ Тиме насиље постаје еманација човекове емотивне суштине, реакција оправданог беса на почињену неправду, те се излечење људи од насиља појављује као дехуманизовани чин „кастрације“. Хана Арент поступке којим људи узимају правду у своје руке види као непобитно сукобљене с устројством цивилизованих заједница; она пак у исто време наглашава њихов антиполитички карактер. Насиље као једини начин да се „теразије правде врати у исправни положај“ чини суштину потребе, а затим и мита о заштитницима – изван закона.

Проблем релативизације злочина, било са правног, моралног или психолошког становишта потиче из давнашње идеје о биполарној природи добра. Хегелова и Марксова дијалектичка „моћ негације“ по Хани Арент, потиче из једне давнашње филозофске предрасуде: „да зло није ништа друго до један негативни *модус* добра, да добро може настати из зла; да је, једном речју, зло само привремена манифестација једног још скривеног добра. Таква уврежена схватања постају опасна“¹⁴ Из њих произилази појава „исквареног милосрђа и извртање жртава“ о коме говори Арета, упућујући на Аристотелову *Реторику*.¹⁵ Милосрђе и саосећајност, и љутња која их прати, као осећања која прате правичност, најподложнија су кварењу. Њихова изопаченост, услед непромишљености грађана, најпре се очитује у лакоћи са којом они буду преварени. Тај процес увек започиње тако што они који трпе зло у себи изједначавају свако зло и несрећу, без обзира на порекло. Тражи се милосрђе исто за све, за убице и жртве, за породице убијених и за убице. Неподношљиви терет бола ствара моралну конфузију која не допушта никаква разликовања. Трпљење бола у физичком и психолошком смилсу постаје оправдање за нашошење даљег бола. Тиме се губи поента утврђивања кривца и одговорности, јер није свако зло исто. Стање неиздиференциране патње представља добар амбијент за избегавање етичког и законског процењивања учињеног злочина. Вапај за правдом не може се остварити универзализовањем људске патње и милосрђа, јер ако правди прети опасност да буде немилосрдна, милосрђу прети опасност да буде неправедно. Коначно, целат и жртва измењају улоге баш као и истина и њена имагинарна представа: целат постаје жртва своје жртве, а ова целат свог целата.¹⁶

¹³ Арета (2002) 185.

¹⁴ Арент (2002): 71.

¹⁵ Арета (2002): 194.

¹⁶ Исто, стр. 199.

Историјско наслеђе

Када је реч о историјском наслеђу резултати социолошких истраживања у Србији с краја прошлог века¹⁷ показали су, пре свега, да су код већине појединаца различити (па и међусобно супротстављени) облици друштвене свести наглашено испреплетени. Иста се ствар, наравно, јавља и код друштвених слојева у целини. При том се традиционализам јавља као најдубља основа свих других облика. Он је непосредно изницао из доскорашње апсолутне доминације сеоских услова живота и пољопривредне делатности (обележен патријархалношћу, затвореношћу према свету, а сва та својства карактерише изразита непокретност). Колективистичка идеологија социјализма се доста једноставно могла надоградити на затечене традиционалистичке обрасце, најчешће само привидно проширујући неке оквире оријентације (егалитаризам уместо сеоског солидаризма, супротстављање "непријатељском капиталистичком окружењу" уместо уског локализма итд.). Некадашње (предсоцијалистичке) грађанске елементе друштва чинили су превасходно зачеци трговачке класе, која је била оријентисана на аутократску државу и зато углавном несклона либералним идејама.¹⁸

Корпус митолошких представа које творе нову идеологију национа базира се на политичкој употреби митова, који се појављују у књижевној, публицистичкој, фолклорној или научној форми. Политички мит постаје друштвено високо вреднована симболичка комуникација. Када се мит јави у некој фолклорној форми он добија легитимитет као "глас народа". Оживљени митови са етнички центрираном идејом представљају обнављање политичког имагинаријума, с етничким колективом као првим принципом и јединим хоризонтом.¹⁹

Популаризација националних јунака, као митолошка и идеолошка конструкција има за циљ прибављање народске популарности, тј. народног консензуса за сва дејства националних јунака садашњице, а са дуге стране, она вулгаризује и банализује аутентични значај националних јунака прошлости обезбеђујући им новокомпоновану популарност кроз школу или медије. "Популаризација је један моменат конструкције националног јунака, хероизација истакнутих личности националне историје."²⁰ Национали значај и народна популарност националног јунака су две различите и готово супротне ствари. Оне су одвојене како различитим временским равнима (историјско и садашње време), тако и различитим друштвеним функцијама. Јединство квали-

¹⁷ Јањић (1994); Лазић, Гредел (1994).

¹⁸ Исто

¹⁹ Чоловић (1997): 17.

²⁰ Исто: 58.

тета и историјског идентитета јунака се мора поштовати очувањем његовог места у историјској баштини. Свако измештање представља популаризацијску конструкцију која има одређени политички и идеолошки циљ. "Фолклоризација националног састоји се у томе што се историја нације и портрети оних који се за њу боре сликају у популарном, фолклорном стилу, што се национална историја претвара у популарну књижевност и митологију."²¹ Методи којима се то постиже су излагање подухвата неког политичког или војног вође у десетерачкој песми, инсистирање на народном или сељачком пореклу неког вође или борца, поређење актуелних политичких делатника са сликама мртвих јунака који излазе из гробова и сл. Евокација јуначких особина епског јунака из хајдучких песама претставља окосницу у формирању модерног српског ратника – криминалца – јунака.

У намери да се концептуализује хајдучки феномен као пресудан у успостављању главне тезе – да су криминалци као негативни друштвени јунаци деведесетих година прошлог века у Србији на плану традиционалног културног наслеђа евоцирани као мнестички трагови хајдучког хероизма, потребно је сумирати неке закључке о хајдучији.

Социјално порекло хајдучије могло је бити посматрано као последица друштвено-економских трансформација (развој градова, прелазак и на интензивно сточарство), али и као реакција на тешко подношљиву егзистенцију (велики намети кметовима као основ раскошног живота феудалца).²² Она није била усмерена на превазилажење фактичког стања, већ се испољила само у чину индивидуалног одбацивања друштвене датости. У том смислу су оправдана мишљења (Дворниковић; Килибарда) која у хајдучији не виде резултат осмишљене социјалне акције и класне борбе, већ само начин да се у постојећим оквирима социјалне хијерархије боље живи, тако што ће се кршити њена правила и норме. На тој равни се препознаје блискост хајдучије и криминала. С друге стране, елемент бунтовништва – непристајања на социјалну неправду и заштита потлачених и слабијих која се приписује хајдучима и њима сличним делатницима обезбеђивала је њиховом понашању димензију социјалног конфликта, који је готово увек био бесперспективан са становишта могућности стварне друштвене промене. Конструкција митског јуначког статуса, при чему су хајдучи означени као борци за социјалну правду, носиоци отпора, снажни појединци који не знају за страх и крше сва правила, служила је као начин релаксирања социјалне напетости и компензација нараслих фрустрација становништва, посебно у тренуцима криза. Оспоравање сваког ауторитета, храброст и спремност да се својим способностима и личном слободом избори за боље услове живота, градили су нови друштвени узор који је био посебно важан у условима турске окупације. И ако није разрешена коначна

²¹ Исто: 59.

²² Недељковић (2006). Организовани криминалитет као вишезначна поткултура: хајдучија између грађанске и националне идеологије, и између народне и националне културе, *Гласник етнографског музеја*, књига 70, 235-271

дилема да ли је реч о устаницима или разбојницима, борцима за националну слободу или неукроћеним, из патријархалног етичког модела истргнутим злочинцима, хајдучи опстају у колективној свести као дубоко поштовани епископи јунаци. Сложеност и вишезначност хајдучије огледа се и присуству специфичних етичких кодекса који се, са једне стране, могу приписати вези хајдучије и витештва (Недељковић), као и етничкој димензији хајдуштва (Веселиновић). Такве кодексе представљају: заштита сабораца, крајња осуда издаје, избегавање жртве у групи сународника и сл.

Херојска етика, агонални карактер тражили су афирмацију хајдука, без обзира на њихову осиноност и касније одбацивање сваког моралног кодекса, због чега се хајдуштво може посматрати и као друштвена девијација

Могућа теоријска објашњења процеса хероизације криминалаца

Ослањањем на *теорију друштвене аномије* Роберта Мертона у дијагностиковању промене у друштвеној структури која за последицу има девијантно понашање, као најзначајнији се издваја – повремено готово искључиви – несклад између прокламованих циљева (културних аспирација које обезбеђују престиж и осећање прихватања) у друштву, и дозвољених средстава за постизање тих циљева. Стање културне дезинтеграције одликује се применом поступака у постизању културно интегрисаних циљева, које карактерише мала брига о њиховој легалности. Углавном се води рачуна о техничким својствима поступака који омогућавају остварење циља. Губитак равнотеже у прихватању друштвено интегрисаних циљева и институционално каналисаних могућности њиховог остваривања темељи се на ускраћеним могућностима равноправног социјалног такмичења које би обезбеђивало сваком појединцу освајање адекватног положаја унутар дистрибутивног поретка. Несразмерно истицање циљева и немогућност да се они остваре законски и институционално прихватљивим средствима, доводе у оквиру појединих друштвених група, до раздвајања циљева који су део културне матрице и њима саображених средстава. У тим случајевима се као важна издваја само техничка могућност остварења циља. „Технички најизводљивијој процедури, била легитимна или не, даје се предност над институционално прописаним понашањем. Како се овај процес наставља, интеграција друштва постаје скоро немогућа, и услед тога настаје аномија.²³ “Суштина процеса се огледа у чињеници да је онима који избегавају норму у остваривању пренаглашених културних циљева познато њихово постојање, али да се емотивна подршка тим правилима губи појачаном мотивацијом да се циљ оствари, јер је постизање успеха предимензионирано. Конвенционални стандарди успеха у једној заједници искључују

²³ Merton Robert: Social Structure and Anomie, *American Sociological Review*, 3/1938, видети у: Игњатовић Ђорђе, 2006: 163.

велики број група и појединаца да се такмиче (услед неравноправности средстава које поседују за то такмичење). Један од одговора може бити анти-социјално понашање, употреба конвенционално забрањених средстава и противзаконско (али делотворно) решавање ове колизије. Обим оваквог понашања се повећава ширењем диспропорције на релацији циљ-средство. Мертон пише: „Антидруштвено понашање се јавља у великом обиму само онда када систем културних вредности уздиже, дословно изнад свега осталог, одређене заједничке симболе успеха за читаву популацију, док његова друштвена структура строго ограничава или потпуно онемогућава приступ дозвољеним начинима постизања тих симбола великом делу те исте популације“²⁴

Ако се девијантно (антидруштвено и криминално) понашање схвати као један од одговора²⁵ на немогућност појединаца или група да легитимним средствима остваре циљеве, постаје јасно порекло прихватања технички делотворних средстава као јединог излаза. Уколико је аномија обухватила скоро цело друштво извесна је његова криминализација. Она се чак указује као могућност остваривања друштвене интеграције у условима нарасле аномије (сива и црна економија постају понуђени одговори од стране елите власти). Не само да нелегална и незаконита средства добијају неку врсту друштвене амнестије (и од „горе“ и од „доле“), већ попримају и аспект бунта против фрустрирајуће стварности подељене на апсолутно привилеговану елиту и остатак. Хероизација криминалца појављује се као логична последица процеса митологизације хероја у условима криминализованог друштва (опште прихватање неминовности избегавања регулативних норми друштва у остварењу циљева).

Своју тврдњу да се „негативистичко“ својство *деликвентних подкултура* Алберт Коен²⁶ не заснива само на индиференцији или одбацивању уважених друштвених норми, већ и на „негативном поларитету“ у односу на те норми. У наглавачки окренутим друштвеним вредностима и правилима криминализовано друштво представља негативну рефлексију дотадашњих вредности и норми (тако на пример, успешност у малверзацији се сматра легитимном пословном способношћу). Велике могућности које се отварају у периодима кризе која је резултирала криминализацијом друштва повећавају друштвене капацитете и могућности премештања појединаца и група у нелегалне токове. Криминално понашање се учи (Садерленд) и преноси начинима који су слични оним у позитивном процесу социјализације. Друштва у којима „криминал цвета као стабилна, уро-

²⁴ Исто, стр. 170.

²⁵ Конформизам, иновација, ритуализам, повлачење и побуна представљају, према Мертону пет основних алтернативних начина прилагођавања или адаптације појединца унутар културноорјентисаног друштва или групе. Херој би представљао појединца који иновацијом елиминише конфликт и фрустрацију, при чему се и поред одбацивања постојећих стандарда задржава тежња за успехом кроз иновацију-промену.

²⁶ Cohen, Albet, *Delinquent boys: The Culture of Gang*, New Zork, 1956, у Ignjatović (2006): 173-184.

ђена институција“ непрекидно отварају могућности за „диференцијалну асоцијацију“, и улазак у криминал, пре свега, младих људи. Ако се са позиције политичке и економске елите криминал оснажи као вид привредне делатности (или једине могућности за егзистенцијални опстанак становништва) криминалне улоге се распоређују као до тада конвенционалне, а коришћење насиља (које се на различите начине промивише) постаје главни начин за стицање статуса у друштву. То је карактеристично за друштвене ситуације у којима су носиоци криминалних и конвенционалних система вредности међусобно блиско повезани. Насиље као део доминантне културе појављује се индиректно (епско-хајдучко наслеђе као део колективне фантазије) или као озакоњено (механизми владавине тоталитарних, или деспотских демократија) каква је била и власт Слободана Милошевића. Није само у потпуности нарушен баланс између унутрашњег и спољашњег уздржавања,²⁷ већ је присутан и унутрашњи распад у оквиру ове две сфере (унутрашњих нагона и порива и спољашње средине) које контролишу експанзију криминала. Оне се у својој нарушеној унутрашњој и спољашњој равнотежи појављују као извор бујања криминала. Вера људи у потребе да се поштују правила друштва налази се на ниском степену што их наводи да их крше лакше и чешће. Долази до колапса друштва у *предаторско* друштво.

Анализа институционалне аномије ((Меснер и Росенфилд) показала је да је релативна равнотежа између образаца за успостављање јединства неопходног за функционисање друштва у корелацији са нивоом *добровољног конформизма* у друштву и делотворношћу механизма социјалне контроле.²⁸ Када су обрасци за успостављање јединства изразито неуравнотежени, друштво ће се суочити с абнормално високим степеном девијантности и криминалитета. „Аномија није недостатак норми већ одсуство (квалитета) пружања подршке нормама – као што су помирење, компензација, образовање и реинтеграција“.²⁹ Модел *дисен-*

²⁷ Волтер Реклес теоријом уздржавања објашњава и конформистичко понашање и девијантност. При томе разликује унутрашње суздржавање које се састоји углавном од унутрашњих компоненти као што су: самоконтрола, повољна представа о самом себи, јачина ега, добро развијен супер его, високи ниво толеранције на фрустрације, отпорности на нападе, одговорности, као и усмереност ка циљу, способност да се пронађу субститутивна задовољства, рационализација за смањење напетости. Спољно суздржавање представља структурални браник у непосредном социјалном окружењу личности који успева да је држи унутар друштвених граница. Састоји се од: конзистентног моралног фронта према личности, институционалних појачања његових норми, циљева и очекивања, разумног низа друштвеног очекивања, ефектног надзора и дисциплине (друштвене контроле), одредби које уређују поље активности (укључујући норме, ограничења и одговорности), као и алтернативне и сигурносне вентиле, могућности за прихватање, задржавање личног идентитета и припадности. Reckless Walter, A New Theory of Delinquency and Crime, *Federal Probation*, 25, 1961, у Ignjatović (2006): 315.

²⁸ Cordella Peter: A Comunitarian theory of Social Order – in: *Readings in Contemporary Criminological Theory* (Cordella Peter and Siegel Larry eds.) Boston 1996, у Ignjatović (2006): 349-363.

²⁹ Исто, стр. 357.

зуса (тип модела тумачења норми и вредности у једном друштву), норме представља као нешто што искључиво штити интересе моћника у друштву, и зато се свака дефиниција злочина схвата као политички акт који има за циљ одржање постојеће неравнотеже моћи.

Проблем друштвених норми

Друштвене норме представљају део објективног друштвеног поретка који је сам раздиран процесима деобе друштвене моћи и борбом међусобно конкурентних групних интереса. „Прихватањем друштвеног карактера права и осталих друштвених норми (уз прихватање релативне психичке аутономије нормативних интероризација) антропологија права постаје посебно заинтересована за питање структурирања социјалне егзистенције људи и ефеката које оно има на биолошки супстрат.“³⁰ Улога непосредног друштвеног субјекта (сродник, пријатељ, сународник), улога грађанина (посредована токовима капитала) и улога држављанина (одређена политичким процесима везаним за вршење власти) раздвајају се на плану личне, друштвене и политичке детерминације индивидуе. Социјална егзистенција је непрекидно усклађивање ових често сукобљених улога. Сваки од ова три идентитета формира аутентичну нормативну инстанцу са властитим преференцијама и аргументационим обрасцима који у будућности треба да обезбеде интегритет идентитета при решавању сукоба улога (Молнар). Често се стратегија решавања сукоба улога може показати контрапродуктивна и са становишта појединца може постати узрок распада његовог идентитета. Тенденција социјалне егзистенције је минимизирање тензија које настају у процесу усклађивања друштвених улога, што је често веома тешко. Право и морал представљају резултат потребе да се усложњена социјална егзистенција и умножена конфликтност друштва уреди као систем права и обавеза међу људима. “Реагује се образовањем једног света по себи и за себе, једне чисте артифицијелности требања, коју карактерише дијалектика номиналности (одвојености у односу на комплексну реалност) и формализма (пријемчивости за садржаје реалности кроз искључиво формалну конституцију).“³¹ Номинална форма репрезентује опште као активност мноштва партикуларности препознајући у њему рационални субјективитет. Правна норма и техника правних фикција унапред претпостављају изазивање супротних ефеката у комплексној реалности, што није био случај са архајским обичајним поретком, који је прихватан без резерве и са страхопоштовањем. Историјски развој је резултирао повећавањем дистанце између креатора и ексклузивних познаваоца права и оних који морају да га се придржавају. Развојем друштва увећавала се дистанца права од реланости, долази до радикализације апстрактности, чиме се увећава и могућност за још

³⁰ Molnar (1991): 507-522.

³¹ Исто, стр. 514.

перфидније манипулације оних који имају пресудну моћ у вршењу власти. Паралелно кроз историју друштва одиграва се и „освешћивање изиграних“ и повећава се њихов притисак на правне норме.

Немогућност да се у правној регулацији друштва (држава) избегне инкорпорирање интереса елите која га креира, са друге стране недостатност обичајног права у захтевној реалности усложњеног друштва, превазилази се концептом моралних норми. Ови концепти имају улогу усклађивања средстава и циљева уз подржавање солидарности припадника заједнице или институције. Тиме се обезбеђује просперитет на појединачном и општем друштвеном нивоу. Ипак, појављује се реална немогућност да један општи морал завлада, на нивоу државе, а посебно у процесу развитка капитализма, чија је карактеристика разбијање морала група и заједница.

Ослобађање од патријархалног устројства пропраћено је новим обликом сукоба у коме се морални концепт заједница и институција опире оном који тежи да промовише држава. Феномен друштвених норми као несводљив ни на један други облик контроле развијао се од обичајног, преко социјалноправног до државноправног облика друштвене контроле. Фројд је први и неопходан услов за заједнички живот људи видео у преовладавању већине над појединцем и њеној супремацији у односу на било ког појединца. Моћ заједнице се поставља као „право“ над моћи појединца. Појединац бива ограничен захтевима културе, а то се пре свега правда осигурањем да се једном створени поредак неће поново срушити пред вољом појединца. „У даљем развоју, култура, изгледа, тежи да ово право не буде само израз воље неке мале заједнице (касте, друштвеног слоја, племена) која се према другој, можда бројнијој маси опет понаша као насилник. Крајњи исход треба да буде закон коме су сви (у најмању руку сви подобни за заједницу) допринели жртвом свога нагона и који не допушта да неко (опет са истим изузетком) постане жртвом грубе силе.“³²

Државноправни систем друштвене контроле представља *организовани монопол присиле* (Молнар), те се индивидуама поставља захтев да по сваку цену избегну девијацију схваћену као одступање од државног права. Проблем се усложњава услед чињенице да однос између државноправне контроле и обичајних норми није складан. Истовремено егзистирање и припадност различитим правним и моралним концептима, враћа на почетак, на међусобно сукобљене друштвене улоге. Појединац је растргнут између две супротне тенденције: тенденције усклађивања социјалних улога повећањем степена добровољног конформизма, што значи пристајање на друштвене норме, и са друге стране свог личног осећања да поштовање друштвених норми не доноси личну срећу. Тешкоће хармонизовања социјалне егзистенције повећавају се процепима који настају на плану сукобљености различитих нормативних и моралних концепата у светлу друштвене аномije која региструје компетити-

³² Фројд (1988): 33.

ван карактер друштвеног бивствовања у условима драстично различитих полазних могућности друштвених група и појединаца за ту утакмицу.

Неформалне групе

Одржавање власти (било које) подразумева насиље које је (зарад њеног сопственог опстанка) ограничено одређеним етичким нормама и вредностима. У складу са том флексибилном границом (која се проналази на балансу између конструкције и аутодеструкције) присутно насиље производи своје митове и хероје који су утемељени на прихваћеном поретку вредности. Искористивши насиље у сопственом стварању, држава га касније монополише и санкционише у складу са потребама које би требало да омогућују добробит и напредак њеног становништва. Уколико се моћ власти заснива на насиљу, а то је случај с ауторитарним и тоталитарним друштвима, стална репрезентација и представа о моћи постају основно средство владања. Јавни простор постаје главна позорница испољавања моћи, сива зона њен главни извор. Сива друштвена зона са огромним потенцијалом неформалне моћи представља извор формалне моћи, иако је она (формална моћ) у тоталитарним режимима готово апсолутна и функционише без нарочите одговорности према својим грађанима.³³ Неформални чиниоци, сакривени иза очију јавности постају главни генератори моћи на којој се заснива тоталитарни режим, јер га ослобађају и оно мало обазривости и скрупулозности коју захтевају, макар и потпуно марионетске друштвене институције. У екстремно кризним ситуацијама (друштвене, економске, политичке кризе), у којима тоталитарна власт неизбалансирано тоне у област криминала, а таква се ситуација препознаје у деведесетим годинама прошлог века у Србији, сива или црна зона, такорећи, избацују на „светлост дана“ своје намножене криминогене актере, који више не могу (а и не желе) остати скривени. Појављује се, за носиоце власти неодољна потреба, да те друштвене субјекте, које је изнедрила криминализована реалност политичког и економског живота (спрега државе и криминала), представе у друштвено прихватљивом светлу. На темељу те потребе се распаљује процес митологизације и хероизације криминалаца. Врло брзо постаје јасно, да у складу са већ актуализованим националистичким дискурсом – заокрет у прошлост, ретрадиционализација друштва (јачање митско-епског колективног идентитета) у условима страха, незадовољства и бесперспективности, са оживљавањем епског херојског мита представља спасоносно решење. Криминалци постају истурени учесници како ратних тако и друштвених збивања уопште. "Због учешћа криминалца и других, од државе слабо зависних, господара рата и њихових банди у последњим ратовима у бившој Југославији, ти ратови се чине као анахрона појава, ближа ономе што су ратови били пре настанка модерних нација и њихових армија."³⁴

³³ О проблему неформалних мрежа хијерархије више у Ковачевић (2007).

³⁴ Чоловић (2000): 181.

Закључак

Одговор на питање куда води прича о јунаку може се наћи у следећим речима Џосефа Кембела: „Штавише, ми лично не морамо ни да се упуштамо у ризик авантуре; јер хероји свих времена су у њу ишли пре нас; лавиринт је детаљно истражен; на нама је само да следимо нит стазе хероја. И тамо где смо очекивали да ћемо наићи на нешто одвратно, наћи ћемо бога; тамо где смо мислили да ћемо погубити неког другог, погубићемо сами себе; где смо мислили да ћемо путовати далеко одавде, стићи ћемо заправо у центар сопственог постојања; где смо мислили да ћемо бити сами, бићемо с целим светом.“³⁵

Тако су јунаци пред крај двадесетог века друштво у Србији водили неизвесним путевима, са неочекиваним исходима. Тамо где су људи следили јунака у освајању слободе наишли су на мрачне тиране; тамо где су очекивали одбрану своје заједнице подржали су крволочне пљачкаше; жудећи за снагом која ће донети промену још дубље су утонули у постојеће стање. Јунаци као митске творевине колективне свести носе и све карактеристике митског. Било да је реч о архајском или модерном миту, измицање реалности, остаје нешто што мит увек чини другачијим од простих чињеница о тој стварности.

Мит о јунаку је мит о стварању и промени. Јунак је стваралац који стално превазилази садашњи тренутак, он је „господар стваралачког живота“ (Кембел). Његов задатак је да се избори са тиранином који своју моћ заснива на позицији и голој чињеници ауторитета. Основна тежња тиранина је да заустави промену. Ипак, и јунак може постати тиранин ако се заустави у тренутку. Исконска људска потреба је да препозна и следи демијурге. Она је заснована на стваралачким импулсима који су мотивисани жељом за прогресом. Зато се поставља као важно питање како се цео процес преокреће у регресију, деструкцију и владавину тирана.

Избор јунака у једном друштву појављује се као индикатор целокупног друштвеног, културног и моралног стања у коме се то друштво налази. Јунак је парадигма друштвене виталности једне заједнице. Чак и у модерним друштвима где идеологија, схваћена као политичка варијанта митологије, веома прагматично и манипулативно интервенише у креирању пожељног друштвеног јунака, неоспорно аутентична (ма колико била инструисана медијима и осталим утицајима) воља грађана да један јунак буде прихваћен, а други не. Одговор на питање како људи постају заведени моћима и вољом негативног јунака садржана је у спознаји ове нераскидиве, органске споне између стања у коме се једна друштвена заједница налази и перцепираног јунака у њој.

У српском друштву деведесетих година прошлог века дошло је до потпуне инверзије у којој се на врху обрнуте лествице вредности нашао негативан

³⁵ Кембел (2004): 35.

херој. Јунаци су били криминалци, у медијима названи „јунаци подземља“. Колико је историјски и друштвени контекст одговоран за баш такво испољавање негативног јунаци (могли су бити терориста или верски фундаменталиста) сагледава се кроз анализу историјског и етнолошког наслеђа и разматрање периода друштвене транзиције у Србији. Уочава се специфични друштвени потенцијал (препознат од стране политичких елита), који је био спреман да се у тренуцима разорне кризе и свеобухватне криминализације друштва веже за хероје криминалце – реинкарниране на темељима хајдучке епике у околностима високо криминализованог друштва.

Претпоставке о постојању ауторитарног менталитета, неинтегрисане (моралне и институционалне) друштвене структуре и егзистирању поданичке политичке културе у Србији, у садејству с трајним испољавањем неповерења према институцијама власти (склоност ка ванинституционалном остваривању правде) условиле су постојање специфичног симболичког значаја бунтовништва, пркоса и ината, који се са становишта друштвене промене показао као јалов. Криминалци препознати као хајдуци чији се назив изводи из санскритског облика *аудух*- борити се противити се, те се *аудух* (ајдук) појављује у значењу ратник, противник,³⁶ постају јунаци свеопштег ништавила. Они су изникли на темељу потребе за идентификацијом с доминантнијим друштвеним актерима који могу победити фрустрирајућу реалност. Осећања револта, пркоса, немирења, фрустрације и очаја постају конститутивни елементи мита о негативног хероју. Потпомогнута реалном спрегом државе, полиције и криминала, која у амбијенту разбуцталог национализма постаје нешто готово природно и непрекидним медијским порукама о истакнутим криминалцима-херојима, политичка елита је лако инсталирала нови мит. *Племенити разбојник* постаје пожељна социјална фигура, а и потврда запажања Ивана Чоловића: „Као да постоји нека неминовност да наши највећи заштитници морају бити истовремено и највећи насилници, а наш однос према њима мешавина љубави и зазирања, што је можда њабоља дефиниција обожавања.“³⁷

Како се борити против таквог мита? Корекционе интервенције на политички мит у виду његове реконструкције веома су проблематичне. И ако је још Платон сматрао да се безбожничка и нехумана суровост мита треба кротити, “отупљивање оштрице” може постати убојито оружје. Чоловић упозорава да негативан друштвени јунак постаје то онда, када почиње да бива приказан као добар домаћин, херој породице и друштва, родољуб. Процес “уљуђивања” негативног хероја је почетак његове потпуне друштвене афирмације.

Суштина мита, мада још увек у великој мери неухватљива, неодвојива је од свеукупне људске стварности. Та веза траје вековима. Што јасније сагледава реалност свог постојања, што се конструктивније и аутономније односи

³⁶ Сувајчић (2003).

³⁷ Чоловић (2002): 20.

према њој, утолико ће човеку мит бити више савезник, а мање средство самоуништења.

ЛИТЕРАТУРА:

- Антонић Слободан (2007): Расцепи у Србији и устаљење демократије, *Социолошки преглед*, год. XLI (јануар-март), no.1
- Арент, Хана (2002): *О насиљу*, Александра Пресс, Нова српска политичка мисао, Београд
- Асурменди, М. (2002): *Идентитет и насиље*, Чигоја штампа, Београд
- Бошко Сувајић (2003): Хајдучи и ускоци у народној поезији. Историјске претпоставке за настанак и развој хајдучког покрета, Предговор књизи: *Епске песме о хајдучима и ускоцима: Антологија*, Сувајић, Б. (прир.) “Српске народне умотворине”, књига 5, Гутенбергова галаксија, Београд.
- Чавошки, К. (1989): *О непријатељу*, Просвета, Београд
- Чоловић, И. (1997): *Политика симбола- огледи о политичкој антропологији*, Радио Б-92, Београд
- Чоловић, И. (2000): *Бордел ратника*, Чигоја штампа, Београд
- Фројд, С. *Психопатологија свакодневног живота*, Матица српска, Нови Сад
- Игњатовић, Ђ.(2006): *Криминолошко наслеђе*, ЈП „Службени гласник“, Београд
- Јањић, Душан (1994): *Пулс Југославије-јавно мњење*
- Кембел, Џ. (2004): *Херој са хиљаду лица*, Стулос, Нови Сад
- Ковачевић, Миладин: Механизми трансфера криминала, хијеррхија и мрежа, *Демократски форум*, 5. 11. 2007.
- Лазић, М., Гредел, С., *Разарање друштва*, 1994.
- Матић, В. (1972): *Заборављена божанства*, Просвета, Београд
- Molnar, Aleksandar: Antropologija prava, individualna i socijalna patologija i devijacije, *Sociologija*, Vol. 33, бр. 4, 1991, 507-522.
- Недељковић Саша (2006): Организовани криминалитет као вишезначна поткултура: хајдучија између грађанске и националне идеологије, и између народне и националне културе, *Гласник етнографског музеја*, књига 70, 235-271
- Павловић Д., Антонић, С. (2007): *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, Службени гласник, Београд
- Требјешанин, Ж. (1995): *Политика и душа*, Време књиге, Београд
- Žane, Ž. (1969): *Dnevnik lopova*, НИТ: Biblioteka moderene literature, Zagreb
- Жирар, Р. (1990): *Насиље и свето*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад

Olivera Pavićević
Institute of Criminological
and Sociological Research
Belgrade

S u m m a r y

SOME ASPECTS OF POPULARIZATION OF A SOCIAL ANTIHERO

The paper analyses the development and social significance of social heroes with particular view of those conditions in a social system which enables and facilitates mutual approximation, and symbolic and functional alternation of diverse categories: *hero* and *antihero*. The situation in Serbia during the last two decades was a particular object of attention in an attempt to strengthen the assumption that extreme turbulent processes inside a society, followed by willing and substantial antisocial activity of certain favorably positioned groups, as well as by specific elaboration of social reality by those unfavorably positioned, "ordinary" people, enable conversion of classic antiheroes into social heroes.

Key words: hero, antihero, crime, criminals, Serbia.